

واکاوی مزاج خانه‌های تاریخی بوشهر با تأکید بر تأثیرات محیط بر مزاج فضا^۱

محسن افشاری^۲، قاسم گداعلی^۳، زهرا اسدی^۴

چکیده: در معماری خانه‌های تاریخی، محیط، علاوه بر تأثیرات مستقیم بر چگونگی انتخاب راهکارهای اقلیمی مؤثر، مزاج فضاهای محل زندگی را نیز تحت تأثیر قرار داده است. پژوهش حاضر در راستای شناخت محیط خانه‌های تاریخی بوشهر و چگونگی تأثیرات آن بر مزاج فضا است. این تحقیق با هدف یافتن عواملی در معماری خانه‌های تاریخی بوشهر که ناشی از تأثیرات محیط بر مزاج آن از طریق شناخت خصوصیات مزاجی هر فضا با مطالعه میزان حضور شاخصه‌های چهارگانه محیط به‌عنوان نماینده چهار مزاج اصلی بر فضاهای خانه انجام شده است. در مسیر تحقیق شاخصه‌های چهارگانه محیط یعنی عناصر چهارگانه آب (رطوبت زمین و شرجی)، باد (جریان هوا)، خاک (ساختمایه و ارتباط با زمین) و آتش (آفتاب)، هر یک به‌عنوان نماینده‌ای از مزاج‌های اصلی، در نظر گرفته شده‌اند. چگونگی تأثیرات محیط بر مزاج فضا و اثر آن بر معماری خانه‌های تاریخی بوشهر به‌عنوان پرسش اصلی و نحوه تأثیرات هر یک از شاخصه‌های چهارگانه محیط بر مزاج فضا به‌عنوان سؤالات مبنایی جهت رسیدن به نتایج تحقیق است. در مسیر تحقیق ۱۶ خانه در بافت تاریخی بوشهر به‌عنوان جامعه آماری جهت واکاوی شاخصه‌های مزاجی آن از نظر چگونگی تحت تأثیر قرار گرفتن از عناصر چهارگانه در نظر گرفته شده است. انتخاب نمونه‌ها برحسب پراکندگی آن‌ها در سطح چهار محله تاریخی بوشهر، متراژ متفاوت آن‌ها، تعداد طبقات گوناگون و فاصله هر کدام تا دریا انجام شده است. روش تحقیق این پژوهش از منظر هدف کاربردی و از منظر روش در مطالعات پیشینه تحقیق، توصیفی-تحلیلی می‌باشد. گردآوری داده‌های تحقیق به‌صورت میدانی در حوزه شناخت خانه‌های سنتی بوشهر و کتابخانه‌ای می‌باشد. تجزیه تحلیل جهت رسیدن به نتایج تحقیق به روش کمی و کیفی انجام گرفت. تحلیل داده‌ها، جهت واکاوی خانه‌های بافت تاریخی بوشهر در دو شیوه کل‌نگر (قیاسی) و تحلیل جزئیات در جهت رسیدن به یک نتیجه کل (استنتاجی) در نظر گرفته شد. مهم‌ترین نتیجه این پژوهش وجود تنوع در مزاج فضاهای خانه، در بافت تاریخی بوشهر است، به‌طوری که هر یک از فضاها متناسب و مناسب با چگونگی سکونت و فعالیت ساکنان در آن شکل گرفته است و افراد با مزاج‌های متنوع می‌توانند بر اساس نیاز جسمی و روانی خود در فضاهای خانه سکونت کنند. معماری خانه در بافت سنتی بوشهر در تعامل با محیط و انسان در عین تنوع یک کلیت را شکل داده است.

واژگان کلیدی: خانه‌های تاریخی بوشهر، تأثیرات محیط، مزاج، فضا

^۱ این مقاله با حمایت گروه پژوهشی «مطالعات و طراحی مسکن» در دانشگاه هنر اصفهان نگاشته شده است.

^۲ استادیار گروه معماری، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان، ایران. نویسنده مسئول: m.afshary@ui.ac.ir

^۳ کارشناس ارشد مطالعات معماری ایران، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان، ایران.

^۴ کارشناس ارشد مطالعات معماری ایران، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان، ایران.

۱- مقدمه

رفتاری و اخلاقی ساکنان این مناطق بر شکل‌گیری این بناها مؤثر است (راپاپورت، ۱۳۹۱، ۲۹).

در این پژوهش به لایه‌ای عمیق از قرارگیری معماری تاریخی بوشهر در مواجهه با محیط پرداخته می‌شود که تأثیرات محیط طبیعی بر شکل‌گیری خلق‌وخوی مکان و انسان را مورد مطالعه قرار داده و تأثیرات ناشی از آن بر معماری تاریخی این شهر را نشان می‌دهد. از آنجایی که بهترین نمونه‌های باقی‌مانده از معماری تاریخی شهر بوشهر را بافت محله‌های مسکونی، خانه‌ها و عمارت‌های آن تشکیل می‌دهند و همین‌طور پیوند همیشگی زندگی انسان با خانه، به‌عنوان مأوا و محل سکونت، جهت‌گیری پژوهش را به‌سوی مطالعه بر روی خانه‌های تاریخی شهر بوشهر سوق داده است. یافتن عوامل مؤثر بر مزاج در معماری تاریخی بوشهر که ناشی از تأثیرات محیط بر مزاج فضا بوده هدف تحقیق پیش‌روست. به این منظور لازم است خصوصیات مزاجی و رفتاری هر فضا مورد مطالعه قرار گیرد و نقش محیط بر آن بررسی شود. مسئله اصلی پژوهش واکاوی عوامل محیطی مؤثر بر مزاج در معماری تاریخی بوشهر می‌باشد.

۲- پیشینه و مبانی نظری

در مطالعات انجام‌شده در حوزه تأثیرپذیری معماری از مزاج، می‌توان دیدگاه‌های زیر را به‌عنوان نمودهایی از تأثیر خلیقات انسان بر معماری مورد بررسی قرارداد. (شولتز، ۱۳۸۸، ۱۰۳)

منشاء بسیاری از نمودهای فرهنگی، اخلاقی و اعتقادی را ناشی از خصیصه‌های محیط و مزاج منطقه‌ای (مزاج مکان) و به تعبیر خودش روح مکان آن منطقه معرفی نماید. شووان (۱۳۷۲) اشیا را دارای طینت دانسته به‌گونه‌ای که اشیائی مانند سنگ، آهن و چوب را دارای تفاوت‌هایی در ذات می‌داند و به کارگیری هر یک را در معماری مؤثر و تأثیرگذار بر انسان دانسته و سبک‌های کاملاً طبیعی را محدودکننده‌ای بی‌رمز و تمثیل در معماری تاریخی معرفی می‌نماید (کربن و همکاران، ۱۳۷۲، ۱۹).

راپاپورت (۱۳۹۱) و (۱۳۹۲) در آثار خود در زمینه انسان و محیط ساخته‌شده (معماری) کوشید تا نشانه‌های

شهرسازی و معماری امروزی بی‌تفاوت به خصوصیات درونی انسان شکل می‌گیرد، حال آنکه این خصوصیات از اصلی‌ترین عوامل شکل‌گیری معماری و شهرسازی است. این مساله تا جایی پیش رفته که در دوره معاصر با ورود به بافت‌های شهری گذشته یا خانه‌های تاریخی به‌راحتی این شکاف میان انسان و محیط ساخته‌شده، در ساخته‌های جدید احساس می‌شود (قاسمی‌اصفهان‌ی، ۱۳۸۳، ۵۱). در معماری طبایع عنوان می‌شود که؛ شرایط جسمی و روحی انسان بر گرایش او به عوامل محیطی مؤثر است (محمودی زرنندی، ۱۳۹۹، ۷۲).

با وجود تلاش‌های بسیار در سال‌های اخیر در راستای همگون و همساز شدن معماری با محیط طبیعی، توجه به انسان و محیط، حلقه گمشده میان معماری تاریخی و بومی هر ناحیه و ساخته‌های جدید است (نصر، ۱۳۸۹؛ قاسمی اصفهان‌ی، ۱۳۸۳، ۴۸). پژوهش حاضر به دنبال بررسی مزاج خانه‌های تاریخی بوشهر با تأکید بر تأثیرات محیط بر مزاج فضا می‌باشد.

انسان به‌عنوان شکل‌دهنده به معماری و تأثیرپذیر از محیط اطرافش، باعث شکل‌گیری معماری هر ناحیه و اقلیم شده است. این تأثیرات محیط علاوه بر ظهور مستقیم بر شکل، فرم و فضای معماری به‌عنوان سرپناهی امن و همچنین تلطیف شرایط محیطی پیرامون، بر خلق‌وخوی افراد و ساکنان هر اقلیم مؤثر افتاده و باعث شکل‌گیری خصوصیات مزاجی، شخصیتی، خلقی و رفتاری تقریباً یکسان در هر محیط می‌شود (ابن‌سینا، ۱۳۸۶، ۶۳). همه‌ی موجودات و کائنات دارای مزاج می‌باشند و تمام کیفیاتی که در آن‌ها دیده می‌شود از ترکیب عناصر و اخلاط سرچشمه می‌گیرد (نصر، ۱۳۷۷، ۸۱).

هر مکان دارای مزاج است (ابن‌سینا، ۱۳۸۶، ۸) و خصوصیات مزاجی خود را از محیط پیرامون می‌گیرد؛ که این مسئله باعث شکل‌گیری معماری بومی هر شهر و اقلیم با شاخصه‌هایی خاص شده است. در بسیاری از نمونه‌های مورد مطالعه در معماری سنتی مناطق مختلف جهان، الگوهای

مقدمه رساله دلاکبه سید حسین رضوی برقی (۱۳۸۸) آشنایی با گرمابه‌های ایران محسن طیبی (۱۳۹۳)، حمام در متون طب دوره اسلامی: نظریه و عمل نوشته جعفر طاهری (۱۳۹۵) اشاره نمود. این نمونه‌ها مزاج را از مفاهیم بنیادی در ایران دانسته که معماران از گذشته‌های دور در خلق آثار خود از آن به‌عنوان الگو بهره گرفته‌اند.

رویکرد جدید بر تأثیر مزاج بر معماری را می‌توان در رساله‌ها، پایان‌نامه‌ها و همین‌طور مقالات استخراج شده از آن‌ها در رشته معماری مشاهده نمود که به نتایج قابل تأملی در این زمین دست یافته‌اند.

نقره‌کار و همکاران (۱۳۸۹)، در تحقیقی به بررسی تأثیر محیط طبیعی بر رفتار و اخلاق و نتایج آن بر طراحی محیط مصنوع همت گماشته که در این مقاله چهار اقلیم ایران با توجه به چهار مزاج دسته‌بندی شده و خصوصیات شخصیتی و معماری این مناطق با توجه به خصوصیات خلقی و مزاج ساکنان آن دسته‌بندی شده است. در این بررسی تلاش شده است بر مبنای مزاج و ارکان در اندیشه حکمای مسلمان از مشرب‌های مختلف (سهروردی، ابن‌سینا، ابن‌خلدون، ابن‌عربی) اثر محیط طبیعی بر انسان و ویژگی‌ها و خلقیات و پسندهای او را تبیین کنند. ایشان در نهایت بعضی ویژگی‌های کلی معماری اقلیم‌های مختلف را از این طریق شرح داده‌اند.

یزدانفر و همکارانش (۱۳۹۳)، در تحقیقی کیفی با جمع‌آوری پرسشنامه از پزشکان و بیماران طب تاریخی، تفاوت‌های مزاجی انسان و گرایش به شاخصه‌های معماری را سنجیده است و در پژوهش خود میزان گرایش به مؤلفه‌های معماری با توجه به ویژگی‌های مزاجی افراد با کمک پرسشنامه سنجش شد. در این بررسی که جزء معدود بررسی‌های اثباتی است، به روش کیفی شاخصه‌هایی انتخاب و با پرسشنامه بر اساس نظر یازده نفر از پزشکان سنتی چگونگی گرایش به هر مؤلفه تعیین شد. سپس نظر گروهی ۱۰۰ نفری که تعیین مزاج شده‌اند، با نظر پزشکان سنجش و مقایسه و تأیید شد. طبق نتایج تحقیق با توجه به تفاوت‌های مزاجی افراد می‌توان شرایط متفاوتی در معماری برای آن‌ها در نظر گرفت. در بررسی مشابهی، شش مؤلفه متمایزکننده معماری همچون

تأثیرپذیری معماری تاریخی از فرهنگ را که مؤثرتر از شرایط اقلیمی می‌باشند، بیابد. او در بسیاری از نمونه‌های مورد مطالعه در معماری تاریخی مناطق مختلف جهان الگوهای رفتاری و اخلاقی ساکنان این مناطق را مؤثر بر شکل‌گیری این بناها دانسته (راپاپورت، ۱۳۹۱، ۲۹)، حتی در برخی موارد معماری بنا، برخلاف آسایش اقلیمی و تنها بر اساس جنبه‌هایی از مکانیسم‌های خلقیات ساکنان شکل گرفته است (راپاپورت، ۱۳۸۸، ۲۸-۳۰) که در این زمینه در قسمت بوم‌شناسی فرهنگی توضیحات بیشتری ارائه می‌شود.

در نمونه دیگر، سامرعکاش، در ضمن بررسی نسبت آراء صوفیانه و معماری، عناصر چهارگانه را بر پایه نظر کسانی چون ابن‌عربی و اخوان‌الصفاء (۱۳۸۲) شرح و تفسیر کرده است (Akkach, 2005, 26). کریدر نیز به ارکان اربعه، به‌طور مبسوط و مفصل پرداخته است (Kryder, 1994, 19)، به‌علاوه این عناصر در مطالعات مربوط به معماری سرزمین‌های اسلامی شرح داده شده است.

همچنین مجموعه مقالات اولین هم‌اندیشی هنر و عناصر طبیعت (آب، خاک، هوا، آتش) (۱۳۸۴) مقالات مختلفی در این حوزه از نویسندگانی همچون بلخاری (۱۳۸۴) در مورد عناصر چهارگانه دارد که عموماً رویکرد تاریخی و اسطوره‌شناختی دارند.

در بیشتر آثار پژوهشی فارسی که در باب تأثیر مزاج و معماری تاریخی ایران انجام شده به واکاوی حمام‌های تاریخی ایران و تأثیر آن بر مزاج و همین‌طور بررسی مزاج فضاهای حمام ایرانی پرداخته است. از این دست می‌توان به اثر رساله دلاکبه نوشته محمدکریم‌خان کرمانی (۱۲۲۵-۱۲۸۸ ه-ق) که در دوره قاجار به طبع رسیده است اشاره نمود و پس از آن نیز تحقیقات و مقالات بسیاری در باب مزاج و حمام ایرانی به چاپ رسیده است که از جمله آن می‌توان به مقاله مزاج به‌مثابه کهن‌الگو در طراحی معماری حمام ایرانی نوشته جواد دیواندری و همکاران (۱۳۹۵) اشاره کرد؛ همچنین مجموعه مقاله‌های همایش حمام در فرهنگ‌های ایرانی، کرمان (۱۳۸۲)، قانون حمام در نوشتار ابن‌سینا (کریمیان سردشتی، ۱۳۸۲، ۳۴)، معماری حمام در متون طبی کهن و

مرباغی (۱۳۹۳)، نیز در پژوهشی در مورد معماری بومی شهر بوشهر آن را بیشتر ساخته فرهنگ دانسته تا اقلیم. مرباغی با ذکر مثال‌هایی از معماری تاریخی بافت قدیم بوشهر آن را بیش از آنکه در پاسخ به نیازهای شرایط اقلیم آن بداند ساخته ذائقه ساکنان آن دانسته است. این تنها پژوهشی است که بر روی معماری بوشهر انجام شده که در آن فقط به شناخت نیازهای اقلیمی و یافتن خلاقیت‌های معمارانه در پاسخ به اقلیم گرم و مرطوب نپرداخته است و جنبه‌های دیگر از مردم‌شناسی بومی را با توجه به فرهنگ و خلیات خاص این شهر که از دیرباز در آن رایج بوده است مطرح می‌کند.

بیشترین منابع تاریخی در باب تأثیرات محیط بر مزاج انسان مربوط به دوره اسلامی است. رجوع به تقریباً تمامی آثار دانشمندان و طیبیان دوران اسلامی در زمینه طبیعت ما را به این واقعیت می‌رساند که مزاج خود قسمتی از طبیعت بوده و در هیچ زمینه‌ای مزاج جدا از محیط خود شکل نگرفته است، درست به مانند فرهنگ که محیط در تمامی تعاریف، از عوامل اصلی شکل‌دهنده به آن می‌باشند، موجب شکل‌گیری خلیاتی جمعی (کیفیات مشترک) گردیده است.

در سال‌های اخیر نیز پژوهشگرانی همچون عبدالله زاده (۱۳۹۵)، طاهری (۱۳۹۵)، دیواندری و همکاران (۱۳۹۵) تحقیقاتی در باب رابطه طبیعت، مزاج و خلیات و تأثیرات آن در معماری و همین‌طور محیط ساخته‌شده بر انسان و خلیات او صورت گرفته است که می‌تواند در تحقیق حاضر و طراحی معماری راهگشا باشد. پژوهش حاضر با انتخاب ۱۶ نمونه موردی مشخص از خانه‌های تاریخی بوشهر و واکاوی اجزاء آن، به تحلیل مزاجی هر فضا پرداخته و مزاج انسان ساکن در خانه و تأثیر آن در مزاج بنا را بررسی می‌نماید.

۳- مزاج مکان

مزاج، کیفیتی است که در نتیجه کنش و واکنش بین کیفیت‌های متضاد عناصر به وجود آید و هر گاه یک عنصر، با نیروهای (کیفیات) خود در عنصر دیگر به کنش و واکنش ادامه دهد، (پس از استحاله) از آن مجموع، کیفیتی که با همه آن عناصر شباهت دارد، به وجود می‌آید که به آن کیفیت

شفافیت و سیالیت، تزیین، سادگی، مصالح و تنظیم حرارت و پروت دمای خانه در چهار اقلیم برگزیده شد و بر مبنای خصوصیات مزاجی، در انسان و اقلیم، آن‌ها را تحلیل و تبیین گردید (Hamzehnejad, Dadras & Hoseini) (Yektaa, 2015, 201).

حاتمیان و همکاران (۱۳۹۶)، نیز مزاج را خالق اخلاق و اخلاق را خالق اعمال معرفی نموده پس فعل معماری نیز به‌عنوان تأثیری از مزاج معمار در اثر آن معرفی می‌کند. وی معمار را فردی مداخله‌گر در طبیعت می‌داند و از آنجایی که دانش طبیعت، طبیعت دستکاری نشده را در اعتدال می‌داند می‌توان در صورت اعتدال مزاج معمار به اعتدال میان طبیعت و انسان امید داشت. همچنین شناخت ویژگی‌های مزاجی را در پرورش معمار مؤثر دانسته و می‌توان هر فرد را برای شاخه‌ای از معماری همچون طراحی، اجرا، نظارت، آموزش و ... را با توجه به خصوصیات مزاجی متنوع دانشجویان دسته‌بندی نمود.

عبدالله‌زاده (۱۳۹۴)، در رساله دکتری خود تئوری معماری طبایع را مطرح می‌کند که در آن به تبیین نسبت انسان و محیط مصنوع بر مبنای عناصر چهارگانه پرداخته است. او در این تحقیق که مبانی نظری خود را بر پایه مطالعات ابن سینا از انسان استوار کرده، انسان را مشتمل بر نفس و جسم دانسته و در نتیجه آن مزاج را برساخته از طبیعت معرفی می‌نماید.

یافته‌های پژوهش مهناز محمودی زرنندی (۱۳۹۹)، نیز نشان می‌دهد که مزاج‌های مختلف گرایش‌هایی با شدت‌های متفاوت نسبت به یک بنا سنتی می‌دهند.

در حوزه عملی معماری، نادرخلیلی (۱۳۹۷)، با برداشت تا حدی نمادین و عینی از عناصر چهارگانه یعنی آب و آتش و خاک و هوای در عالم واقعیت ایده‌هایی طرح کرده و آثاری ساخته است. از نظر وی اگر بتوان پدیده‌های آتش و خاک و آب و باد و خصوصیات آن‌ها را شناخت، می‌توان شایسته معماری نمود که زیبا، ارزان و هم‌همساز با محیط باشد (Khalili, 1996, 178).

اکثر اندیشمندان اسلامی چون ابن سینا، سهروردی، ابن خلدون، ابن عربی و ملاصدرا، خلق‌ها را وابسته به ذات و در حقیقتشان امری جبری برخاسته از تأثیر مزاج، طبع و نوع خلقت می‌دانند (نقره‌کار و همکاران، ۱۳۸۹، ۷۹)؛ این بدین معنا نیست که افراد مذکور عقیده دارند مزاج غیرقابل تغییر است بلکه اغلب ایشان دستوراتی جهت تعدیل مزاج یا رفتار دارند که فرد به کمک آن می‌تواند از معایب این طبایع در امان بماند. از جمله این رفتار دستوراتی در باب معماری و محیط مصنوع است که از آن جمله می‌توان به دستورات عمل‌های ابن سینا در کتاب قانون و ابن عربی که در کتاب مقدمه، راه کارهایی را برای درمان این نواقص ارائه می‌دهند، اشاره کرد.

مکان از جمله مواردی است که از نظر ابن سینا دارای مزاج می‌باشد. وی در کتاب قانون در طب مکان‌های متفاوت را دارای مزاج متفاوت می‌خواند که از آن جمله می‌توان مزاج سرد و خشک مناطق کوهستانی، مزاج سرد و مرطوب مناطق ساحلی که جنوب آن کوهستان باشد و مزاج گرم و خشک بیابان‌ها را نام برد (عبدالله‌زاده، ۱۳۹۵، ۱۰۳). همچنین از دیدگاه وی مزاج مناطق شمالی از دیگر مناطق مرطوب‌تر است و کسانی که در جنوب قرار دارند مزاجشان خشک‌تر است (ابن سینا، ۱۳۸۶، ۳۲۸).

شیخ‌الرئیس در معرفی ساکنان زمین آن‌ها را به شش اقلیم^۱ بر اساس دوری یا نزدیکی به سرزمین‌های محاذی معدل‌النهار^۲ (عرض جغرافیایی) دارای شش اقلیم و هر یک را دارای مزاجی جداگانه دانسته است (ابن سینا، ۱۳۸۶، ۳۰۷). او همچنین اعتدال مزاج را برای هر قومی از اقوام گوناگون به اقتضای شرایط آب و هوایی و سرزمین دانسته یا به بیان بهتر مزاج هر مکان را نسبی معرفی کرده است (ابن سینا، ۱۳۸۶، ۳۰۵). پس در مطالعه مزاج هر مکان و ساکنان آن می‌بایست

جدید، مزاج گویند (ابن سینا، ۱۳۸۶، ۳۰۱) که در نمودار شماره ۱ کیفیات و عناصر و مزاج‌های مفرد و مرکب چهارگانه بر اساس دیدگاه ابن سینا آمده است. نزد حکمای چون ابن سینا، ارکان عالم، اجسامی بسیط‌اند که اجزای نخستین بدن انسان و دیگر موجودات را تشکیل می‌دهند و به اجسام با صورت‌های نوعیه گوناگون تجزیه نمی‌شوند. در اثر امتزاج این عناصر با یکدیگر، انواع موجودات با صورت‌های مختلف به وجود می‌آیند. (ابن سینا، ۱۳۸۶، ۲۹۵) چهارعنصر عبارتند از آتش، هوا، آب، خاک.

شکل ۱. کیفیات و عناصر و مزاج‌های مفرد و مرکب چهارگانه بر اساس دیدگاه ابن سینا (عبدالله‌زاده، ۱۳۹۵).

عواملی مانند قرارگیری یا مجاورت محل زندگی با بلندی و پستی و کوهساران، جملگی بر حالات بدن تأثیر دارد. وقتی کسی جایی سکونت برمی‌گزیند باید خاک، حالت پستی و بلندی آب و گوهر آن را بررسی کند و بداند که آیا محل سکونت، بادگیر یا جایی گود و فرورفته است و نیز باید بادهای منطقه را بشناسد. آنگاه پنجره‌ها و درهای محل سکونت باید شرقی شمالی باشند. آفتاب باید همه جای خانه-اش را بگیرد، زیرا آفتاب هوا را مساعد می‌گرداند (ابن سینا، ۱۳۸۹، ۲۱۶ - ۲۱۹).

^۱ اقلیم اول از نظر طول و عرض بزرگ‌ترین اقلیم می‌باشد، عرض جغرافیایی آن از خط استوا به سمت شمال ۱۲/۵ تا ۲۰ درجه است. حوالی خط استوا، عدل امزجه را دارند، اقلیم دوم با عرض جغرافیایی ۲۰ تا ۲۷ درجه، اقلیم سوم با عرض جغرافیایی ۲۷ تا ۳۳ درجه و ۴۹ دقیقه به

سمت شمال، اقلیم چهارم با عرض جغرافیایی از پایان اقلیم سوم تا ۳۸ درجه و ۲۳ دقیقه به سمت شمال، اقلیم پنجم با عرض جغرافیایی پایان اقلیم چهارم تا ۴۳ درجه و ۱۵ دقیقه به سمت شمال و اقلیم ششم با عرض ۴۳ درجه تا ۵۰/۵ درجه به سمت شمال (ابن سینا، ۱۳۸۶، ۳۰۷).

^۲ خط استوا

مزاج آن‌ها نسبت به شرایط و مزاج متعادل در همان‌جا مدنظر قرار بگیرد.

با توجه به این موضوع که در حوزه مزاج مکان جامع و شامل‌ترین منبع دسته اول ابن‌سینا می‌باشد، در جمع‌بندی مطالب مطرح‌شده توسط ابن‌سینا این نتیجه به دست آمد که عناصر و شاخصه‌های محیطی هر یک مزاجی داشته و در کنار یکدیگر محیط را تشکیل داده است که با مزاج خاص آن محیط منطبق باشد؛ بنابراین هر یک از شاخصه‌های محیط در اقلیم بوشهر دارای مزاج بوده و با حضور یا عدم حضور این شاخصه‌ها در فضا می‌تواند بر مزاج آن فضا مؤثر واقع شود. از این‌روی فضاهای خانه تاریخی بوشهر با توجه به حضور یا عدم حضور این شاخصه‌ها مورد مطالعه قرار می‌گیرد تا مزاج هر یک از فضاها به دست آید.

۴- واکاوی چگونگی شکل‌گیری معماری بومی بوشهر تحت تأثیر خلیات ساکنان

برون‌گرایی (آفاقی) در اقلیم‌های مرطوب: رطوبت با انتقال ویژگی‌های آب، یعنی شکل‌پذیری و دگرگونی‌گرایی، زمینه‌ساز تقویت برون‌گرایی شخصیت می‌باشد (نقره‌کار و همکاران، ۱۳۸۹، ۹۰). برعکس شخصیت درون‌گرا که علاقه به کالبد معماری درون‌گرا دارد و اگر در اقلیم برون‌گرا واقع باشد با ایجاد تعادلی، این نیازهای متضاد انسانی و محیطی را پاسخ می‌دهد (همان). با نگاهی گذرا به معماری بوشهر نشان می‌دهد که تفاوتی اساسی در شکل‌گیری بناها در کنار معابر یا دیگر بناها دارد. تمامی بناها تا آنجایی که توانسته‌اند رو در روی یکدیگر بوده و هیچ بنایی از عابران یا دیگر بناها روی برنگردانیده است. برای اثبات این ادعا، در این شهر پنجره‌هایی در تراز کف اتاق رو به گذر در بناهای مسکونی وجود دارند که در دیگر اقلیم‌های ایران آن را دیده نمی‌شود.

آزادی هویت در اقلیم مرطوب: رطوبت سبب عدم پایداری آثار مصنوع گذشته شده و از بین رفتن آثار، به کم‌رنگ شدن حساسیت هویتی می‌انجامد (نقره‌کار، ۱۳۸۹، ۹۳). این اصول در تداوم اصل درون‌گرایی و برون‌گرایی

است. از این‌رو در اقلیم مرطوب حساسیت هویتی و محدودیت‌گرایی کم بوده و تمایل به آزادی و گستردگی و انبساط هویتی، بیشتر است (همان). مریاغی نیز بوشهر را شهری آزاد، برون‌گرا و غیراقتدارگرا دانسته به گونه‌ای که تمامی محلات این شهر بدون توجه به مرکزیت یا اعیان‌نشینی شکل گرفته و خبری از حاشیه‌نشینی یا تمرکز ساختمان‌های حکومتی در آن نیست (مریاغی، ۱۳۹۳، ۴۵).

سادگی در طرح و عدم پیچیدگی در روابط فضایی: در معماری بوشهر اغلب فضاها با فضایی نیمه‌باز به فضای باز یا حتی معابر و خیابان‌ها قابل پیوند بوده و همچنین فضاهای درونی بی‌واسطه با یکدیگر مرتبطند. آزادی و گستردگی در اقلیم‌های مرطوب: شاید با نگاهی اجمالی در بافت معماری بوشهر این شهر را شهری به‌شدت فشرده و درهم‌تنیده یافت؛ اما بررسی موشکافانه این بافت به نتایجی منحصر به فرد می‌رسد که از مهم‌ترین آن عدم وجود کوچه بن‌بست و جداره‌های بی‌روزن می‌باشد که این بدان معنی است که هوا در همه‌جا جریان داشته و در هیچ‌جا حبس هوا در ساختار این معماری نیست.

رنگ، هندسه و نشانه‌های تند و جذاب در اقلیم‌های گرم و مرطوب: تحقیقاتی در رابطه با طیف رنگی متناسب با چهار عنصر اصلی طبیعت شامل هوا (گرم و مرطوب)، آتش (گرم و خشک)، خاک (سرد و خشک) و آب (سرد و مرطوب) به عمل آمده که نشان می‌دهد عنصر رطوبت طیف گسترده‌تری از رنگ‌ها را نسبت به سایر عناصر طبیعت شامل می‌شود. شخصیت‌های با مزاج برون‌گرا بیش از افراد درون‌گرا به رنگ اهمیت می‌دهند؛ چرا که حیات، سرزندگی و پویایی و تنوع از ویژگی‌های مزاج مرطوب است (نقره‌کار و همکاران، ۱۳۸۹، ۹۰).

گرایش به فضاهای پرنور و دل‌باز در اقلیم گرم و مرطوب: در تحقیقی که بر روی جامعه آماری و کارشناسان طب سنتی با مزاج‌های معین انجام گردیده، مشخص شد افراد با طبع مرطوب، گرایش به فضاهای دل‌باز و طبیعی دارند. دیگر شاخصه‌های این افراد، گرایش به فضاهای پرنور و عدم حساسیت به صدا بوده که نمود این خصوصیات در معماری

به گونه‌ای که میزان و کیفیت هر یک از عناصر چهارگانه مورد توجه قرار گرفته و سپس با توجه به چگونگی حضور این عناصر در هر یک از فضاها به تعیین مزاج آن منجر شد.

آتش (آفتاب): در تبیین عناصر چهارگانه آفتاب نماد

آتش است زیرا تمام خصوصیات آن را از نظر مزاجی دارا است. گرما و خشکی از خصوصیات آن بوده و در طبع خود گرمی و جنبش دارد (اردلان و بختیار، ۱۳۹۰، ۸۸). کیفیت غالب آن گرمی و کیفیت پنهان آن خشکی است. وظیفه آن ایجاد لطافت و سبکی و کاهش سردی است (ابن سینا، ۱۳۸۶، ۴۳) و نحوه سنجش این عنصر در خانه با توجه به جهت و میزان دریافت نور خورشید که جهت هر یک نور و دمای مختص به خود را دارد، به صورتی که در [جدول شماره ۱](#) آمده، مورد تحلیل قرار گرفته است. سپس برای هر یک از مشخصه‌ها درجه‌ای از صفر (کمترین) و چهار (بیشترین) تأثیر را در تعیین مزاج فضا دارد ([جدول شماره ۱](#)).

جدول ۱. میزان تأثیر عنصر آتش بر فضا

ندارد (۰)	کم (۱)	متوسط (۲)	زیاد (۳)	بسیار زیاد (۴)	(گرمی و خشکی)
بدون نور	شمال یا غیرمستقیم	غرب	شرق	جنوب	آفتاب

شناسایی قرار داد. در [جدول شماره ۲](#) میزان رطوبت و گرمی در فضا با توجه به حضور بادهای مختلف بررسی شده است. بررسی حضور باد در بافت تاریخی بوشهر با توجه به فرم شبه-جزیره بودن بافت تاریخی شهر بوشهر، نسیم‌های ساحلی می-توانند از سه جهت غرب، شمال و حتی شرق، با توجه به نزدیکی بنای مورد مطالعه به جداره ساحلی، خانه را در معرض دریافت باد قرار بدهند و همین‌طور از آنجایی که باد غالب در این شهر از جهت شمال تا شمال غرب است این باد نیز می-تواند بیشترین تأثیر را بر خانه‌ها در این شهر داشته باشد ([جدول شماره ۲](#)).

بوشهر نمود یافته است (یزدانفر، ۱۳۹۳، ۲۰۷). مردم بوشهر از تمامی جهات بنا، هم از جداره‌های بیرونی و هم از جداره‌های حیاط مرکزی تا حد امکان بازشوهایی را داشته و تقریباً همه فضاها در تمام طول روز از نور طبیعی بهره‌مند هستند.

۵- سنجش خصوصیات مزاجی فضا در خانه‌های تاریخی بوشهر

نوع تحقیق از نظر هدف کاربردی و از نظر روش استنتاجی و توصیفی-تحلیلی و از نظر تحلیل یافته‌ها قیاسی است. در پژوهش از این روش‌های تحقیق جهت رسیدن به نتایج و مطالعه بهتر منابع کمک گرفته شده است. به گونه‌ای که روش تحقیق توصیفی-تحلیلی در شناخت محیط، معماری بوشهر استفاده شده و هر دو روش تحقیق قیاسی و استنتاجی در واکاوی مزاج فضا در خانه‌های بافت تاریخی بوشهر به کاررفته است.

در بررسی و مزاج سنجی فضاها در بافت تاریخی بوشهر ابتدا به عناصر چهارگانه توجه شده است.

هوا (باد): باد در تعیین مزاج عناصر چهارگانه نماینده

هوا است؛ یعنی عنصری که مزاج آن گرم و مرطوب است. (ابن سینا، ۱۳۸۶، ۲۷۸) کیفیت غالب آن رطوبت و کیفیت پنهان آن گرمی است (اردلان و بختیار، ۱۳۹۰، ۸۷). عنصر هوا شکل‌پذیری و سیالیت بیشتر و سریع‌تری دارد و وظیفه آن ایجاد تخلخل و فاصله بین ذرات اجسام و افزایش لطافت و سبکی است (ابن سینا، ۱۳۸۶، ۲۹۷). با توجه به اینکه باد جزء جدایی‌ناپذیر از معماری خانه در بوشهر است پس با مطالعه آن می‌توان یکی از مهم‌ترین خصوصیات مزاجی فضا را مورد

جدول ۲. میزان تأثیر عنصر هوا بر فضا

تری و گرمی	بسیار زیاد (۴)	زیاد (۳)	متوسط (۲)	کم (۱)	ندارد (۰)
باد	باد شمال (شمال تا شمال غرب)	نسیم‌های ساحلی (جنوب- غرب تا شمال)	باد قوس جنوب شرق	باد رو به دریا (شرق)	-
	تهویه سه‌طرفه یا بیشتر	تهویه دوطرفه	تهویه‌های یک‌طرفه	تهویه‌های محدود	عدم تهویه

آب (رطوبت): وجود آب در خانه از دو طریق رطوبت زمین و هوا (شرجی) می‌تواند بررسی شود. از آنجاکه طبع آب به نهایت سردی و تری است، کیفیت غالب آن سردی و کیفیت پنهان آن تری یا رطوبت است. وظیفه آن ایجاد امکان شکل‌پذیری و قابلیت انعطاف در اجسام است به گونه‌ای که فضاهایی که میزان تماس با رطوبت زمین و

عدم تهویه مداوم را داشته باشد هر چه بیشتر خصوصیات مزاجی آب را دارد (ابن‌سینا، ۱۳۸۶، ۳۴۲). با توجه به بالا بودن سطح آب‌های زیرزمینی در بافت تاریخی بوشهر رطوبت خاک در این مناطق حداکثر بوده و همین‌طور هر چه بناها به خط ساحلی نزدیک‌تر باشند میزان بیشتری از سردی را در فضاهای خانه احساس می‌شوند (جدول شماره ۳).

جدول ۳. میزان تأثیر عنصر آب بر فضا

سردی و تری	بسیار زیاد (۴)	زیاد (۳)	متوسط (۲)	کم (۱)	ندارد (۰)
شرجی	عدم تهویه	تهویه‌های محدود	تهویه‌های یک‌طرفه	تهویه دوطرفه	تهویه سه‌طرفه یا بیشتر
رطوبت خاک	فضاهای زیرزمین	فضاهای همکف	فضاهای روی سکو	فضاهای طبقات میانی	-

خاک (زمین): خاک ابتدا با میزان تماس مستقیم با فضا و سپس از طریق مصالح ساخته‌شده، به صورت مستقیم می‌تواند بر مزاج مکان مؤثر واقع شود. از آنجایی که طبع خاک نهایت سختی و بسته بودن و خشکی است (ابن‌سینا، ۱۳۸۶، ۴۰۱). کیفیت غالب آن خشکی و سنگینی و کیفیت

پنهان آن سردی است (اردلان و بختیار، ۱۳۹۰، ۸۷). وظیفه آن ایجاد پایداری و شکل‌دهی و حفظ اشکال است. پس در شکل‌گیری هر فضا هر چه از مصالح به صورت متراکم‌تر استفاده شود مزاج فضا به مزاج خاک نزدیک‌تر بوده و همین‌طور میزان تماس مستقیم فضا با خاک نیز می‌تواند بر این شدت بیفزاید (جدول شماره ۴).

جدول ۴. میزان تأثیر عنصر خاک بر فضا

خشکی و سردی	بسیار زیاد (۴)	زیاد (۳)	متوسط (۲)	کم (۱)	ندارد (۰)
خاک (تجمع مصالح)	دیوارهای قطور بدون بازشو	بازشوهای اندک	بازشوهای زیاد در یک سطح	بازشوهای زیاد در بیشتر سطوح	فضاهای کاملاً باز
خاک (اتصال به زمین)	فضاهای درون زمین	فضاهای روی زمین	فضاهای روی سکو	فضاهای طبقات میانی	بام

۶- مورد پژوهی خانه‌های بافت تاریخی بوشهر

برای بررسی و مطالعه مزاج خانه‌های بافت تاریخی شهر بوشهر و انتخاب نمونه‌هایی جهت مطالعه، این خانه‌ها با توجه

به شاخصه‌هایی همچون مساحت، تعداد طبقات و تنوع فضایی به سه گونه دسته‌بندی شده است. گونه اول عمارت‌های (خانه) سه و چهار طبقه با کاربری تجاری-مسکونی؛ گونه

مزاج فضاهاى آن انتخاب شده است. انتخاب این نمونه‌ها برحسب پراکندگی آن‌ها در سطح چهار محله تاریخی بوشهر، متراژ متفاوت آن‌ها، تعداد طبقات گوناگون و فاصله هر کدام تا دریا انجام شده است. سپس هر یک از فضاها و خصوصیات کالبدی، فضایی، رفتاری و محیطی آن معرفی شده است تا بتوان نتایج نزدیک به واقعیت مزاجی آن فضا را به دست آورد. دسته‌بندی خانه‌های بافت تاریخی شهر بوشهر شامل گونه‌های ذیل است (جدول شماره ۵).

دوم عمارت‌های (خانه) دو و سه طبقه با کاربری مسکونی یا مسکونی-تجارتخانه و گونه سوم خانه‌های دو طبقه کوچک مسکونی هستند. با توجه به اینکه گونه دوم در بافت بیشترین خانه حفظ شده و موجود را دارا است خود به دودسته بافاصله از دریا و مشرف به دریا دسته‌بندی شده است.

از این روی با توجه با شاخصه‌های ذکر شده در سطح شهر بوشهر ۱۶ خانه مطابق با جدول شماره ۵ و شکل شماره ۱ برای بررسی و معرفی خانه در بافت تاریخی بوشهر و معرفی

جدول ۵. گونه‌بندی خانه‌های مورد مطالعه

شماره	بنا	گونه	کاربری	تعداد طبقات	محله	متراژ حدودی
گونه ۱						
۱	عمارت حاج رئیس	اول	مسکونی-تجارتخانه	۳	شنبیدی	۱۲۸۸ مترمربع
۲	عمارت دهدشتی	اول	مسکونی-تجارتخانه	۴	کوتی	۱۲۴۴ مترمربع
۳	عمارت گلشن	اول	مسکونی	۳	بهبهانی	۱۰۴۳ مترمربع
۴	خانه استاد حبیب شیرازی	اول	مسکونی	۳	شنبیدی	۱۰۷۰ مترمربع
گونه ۲						
عمارت‌ها و خانه‌های روبه‌دریا						
۵	عمارت هفته	دوم	مسکونی-تجارتخانه	۲	کوتی	۸۳۵ مترمربع
۶	عمارت طاهری	دوم	مسکونی	۲	بهبهانی	۷۲۹ مترمربع
۷	عمارت طبیب	دوم	مسکونی	۲	بهبهانی	۹۰۵ مترمربع
عمارت‌ها و خانه‌های درون بافت						
۸	خانه رفیعی	دوم	مسکونی	۲	کوتی	۵۱۴ مترمربع
۹	عمارت آذین	دوم	مسکونی	۲	کوتی	۵۱۱ مترمربع
۱۰	عمارت سودایی	دوم	مسکونی	۲	کوتی	۴۱۶ مترمربع
۱۱	خانه صمیمی	دوم	مسکونی	۲	شنبیدی	۴۲۰ مترمربع
۱۲	خانه مبارکی	دوم	مسکونی	۲	بهبهانی	۴۵۷ مترمربع
گونه ۳						
۱۳	خانه یهودا (کردستانی)	سوم	مسکونی-تجاری	۲	بهبهانی	۱۸۵ مترمربع
۱۴	خانه یهودیان (حسینیه سیدالشهدا)	سوم	مسکونی	۲	بهبهانی	۲۱۶ مترمربع
۱۵	خانه عباسیان	سوم	مسکونی	۲	کوتی	۲۱۷ مترمربع
۱۶	خانه خلیل غریبی	سوم	مسکونی	۳	کوتی	۱۲۴ مترمربع

شکل ۱. پراکندگی نمونه‌های مورد مطالعه در بافت تاریخی بوشهر

۷- واکاوی مزاج خانه‌های بافت تاریخی بوشهر

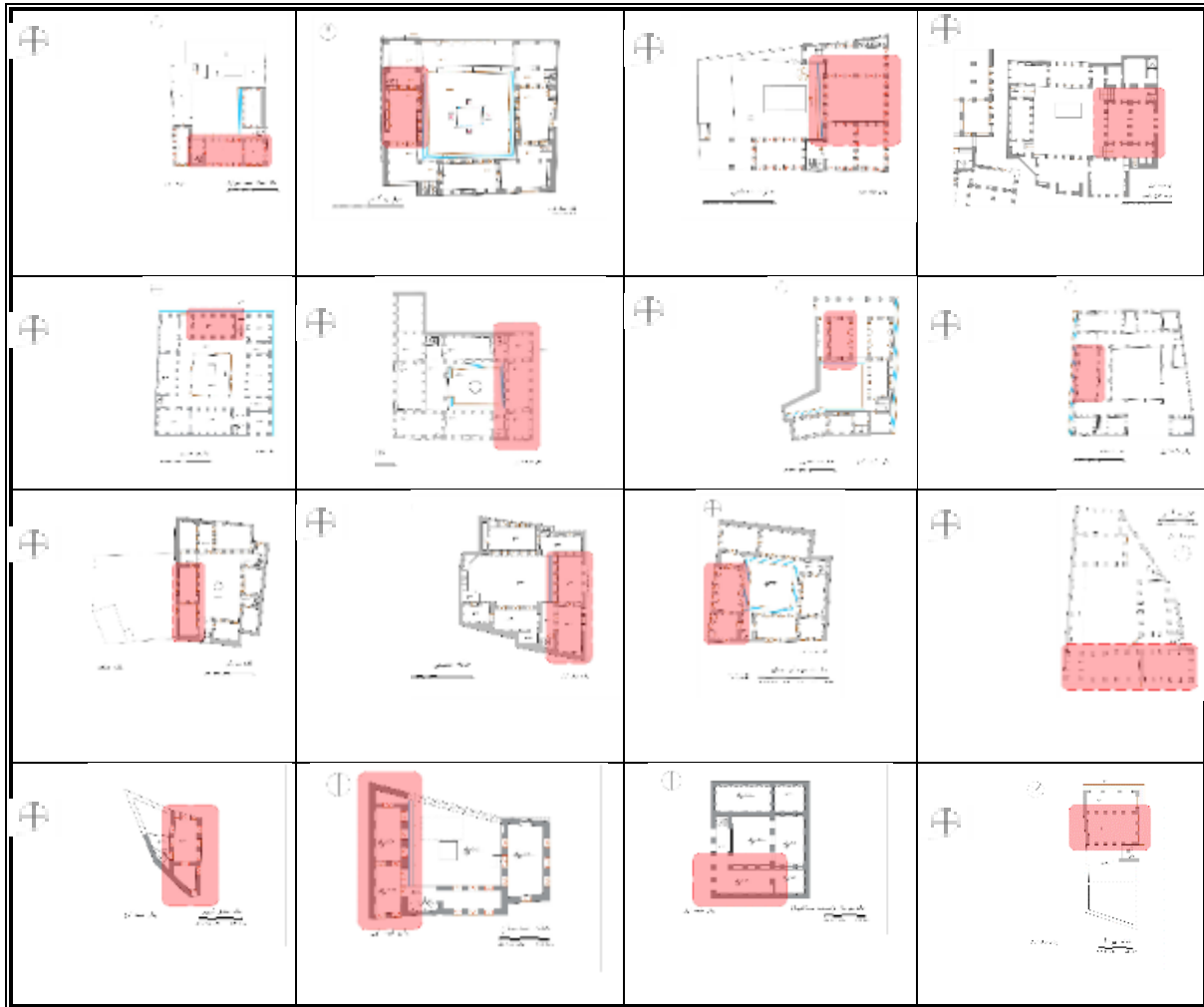
بوشهر در بخشی از منطقه گرم و مرطوب ایران واقع شده و معماری بافت قدیمی آن، با اقلیم محیط طبیعی پیرامون سازگار است (شجاعی، ۱۴۰۱، ۳۱). فضاها در خانه‌های بافت تاریخی بوشهر شامل؛ حیاط، مهتابی، بام و سرپله، هشتی و دالان ورودی، شناشیر، طارمه، دالان و پلکان پیچ، اتاق (در انواع پنج‌دری، چهاردری و سه‌دری با یک‌طرف بازشو، پنج‌دری، چهاردری و سه‌دری با دو طرف بازشو، پنج‌دری، چهاردری و سه‌دری با سه و چهار طرف بازشو)، پذیرایی (مهمان‌خانه)، مجلسی (ارسی‌خانه)، پستو (صندوق‌خانه)، مطبخ (آشپزخانه)، حوض‌خانه و سرویس‌های بهداشتی هستند که به تفصیل خصوصیات مزاجی فضاها بررسی خواهد شد.

با توجه به تعدد و تنوع فضاها، یافته‌های تحلیلی تعدادی از فضاها اصلی بیان شده است که این‌جا به صورت نمونه بررسی مزاجی فضای مجلسی (ارسی‌خانه) بیان می‌شود در ادامه پژوهش سایر فضاها نیز بررسی شده و نتایج آن بیان می‌گردد. ارسی‌خانه، مجلسی یا نشیمن خانوادگی غالب با مهم‌ترین فضای هر خانه تاریخی بوشهر است جایی که وسیع‌ترین اتاق خانه به آن اختصاص دارد. این فضا اغلب

توسط دیگر پنج‌دری یا سه‌دری‌ها و در برخی موارد پستو، به عنوان فضای پشتیبان کننده مراسم و میهمانی‌های برگزار شده در آن، تکمیل شده است (جدول شماره ۶ و ۷).

خصوصیات مزاجی این فضا قرار گرفتن در معرض بهترین وزش باد جهت گرم و شاداب کردن هرچه بیشتر این فضا در نظر گرفته شده است. بازشوهای متعدد در اضلاع مختلف این امکان را به گردش هرچه بهتر نسیم‌های ساحلی و باد شمال فراهم کرده است. این فضا از تخلخل جداره حداکثری و بافاصله از همکف ساخته شده پس سردی و خشکی خاک در این فضا حضور نداشته و خشکی این فضا با دریافت هرچه بیشتر تابش خورشید است که با وزش باد این خشکی به شرایط تعادل نزدیک شده است (جدول شماره ۸). اعداد به کاررفته در جدول بر اساس میزان حضور عناصر چهارگانه در فضای خانه است؛ به این صورت که اگر در چهار جهت یک فضا هیچ بازشویی به آفتاب وجود نداشته باشد، اثر آفتاب کم شده و عدد آن صفر می‌شود. ولی اگر آفتاب از چهار جهت در یک فضا بازشو وجود داشته باشد با تأثیر زیاد عدد ۴ می‌گیرد.

جدول ۶. جانمایی اتاق مجلسی (ارسی) در خانه‌های مورد مطالعه

جدول ۷. معرفی اتاق مجلسی (ارسی) در خانه‌های مورد مطالعه

منظره فضای مجلسی خانه طاهری

فضای مجلسی خانه شیرازی

فضای مجلسی خانه دهدشتی

جدول ۸. مزاج اتاق مجلسی (ارسی) در خانه‌های مورد مطالعه

میزان ارتباط با خاک		میزان آب (رطوبت)		میزان هوا (باد)	میزان حضور آفتاب	مجلسی (ارسی)
زمین	مصالح	رطوبت زمین	شرجی			
(خشکی و سردی)		(سردی و تری)	(تری و گرمی)	(گرمی و خشکی)		
۱	۱	۱	۱	۳	۳	۱. عمارت حاج رئیس
۱	۱	۱	۱	۳	۳	۲. عمارت دهدهشی
۱	۱	۱	۱	۱	۳	۳. عمارت گلشن
۱	۱	۱	۱	۴	۴	۴. خانه استاد حبیب شیرازی
۱	۱	۱	۱	۳	۳	۵. عمارت هفته
۱	۱	۱	۱	۴	۴	۶. عمارت طاهری
۱	۱	۱	۱	۴	۴	۷. عمارت طبیب
۱	۱	۱	۱	۲	۳	۸. خانه رفیعی
۱	۱	۱	۱	۲	۴	۹. عمارت آذین
۱	۱	۱	۱	۲	۴	۱۰. عمارت سودایی
۱	۱	۱	۱	۳	۴	۱۱. خانه صمیمی
۱	۱	۱	۱	۳	۳	۱۲. خانه مبارکی
۱	۱	۱	۱	۴	۴	۱۳. خانه یهودا (کردستانی)
۱	۱	۱	۱	۳	۲	۱۴. خانه یهودیان (حسینییه سیدالشهدا)
۱	۱	۱	۱	۱	۳	۱۵. خانه عباسیان
۱	۱	۱	۱	۴	۳	۱۶. خانه خلیل غریبی
میانگین فضا		۱	۱	۲,۹	۳,۴	
						سردی / گرمی
						۲,۱۵ گرمی
						تری / خشکی
						۰,۲۵ خشکی
						مزاج فضا
						گرم و اندکی خشک

مطالب، جمع‌بندی آن در [جدول شماره ۹](#) آمده است. تحلیل این نمونه‌ها نشان داد که فضاهای باز شامل حیاط، مهتابی و

برای همه فضاهای در خانه‌های تاریخی بو شهر تحلیلی مشابه با [جدول شماره ۸](#) انجام شد که به جهت جمع‌بندی

پستوها غالباً اتاق‌های مکمل برای دیگر اتاق‌های بااهمیت خانه مانند پنج‌دری، مهمان‌خانه یا اتاق ارسی هستند از این روی در درجه دوم اهمیت و به‌نوعی خدماتی محسوب می‌شوند. پستو یا همان صندوق‌خانه مزاجش سرد است و اندکی نیز روبه خشکی دارد. دیگر اتاق‌های خدماتی خانه مطبخ و حوض‌خانه و سرویس‌های بهداشتی هستند. مزاج این دو فضا سرد بوده، اما از نظر خشکی مطبخ دارای درجه خشکی بیشتر نسبت به حوض‌خانه بوده که خشکی آن ناچیز است.

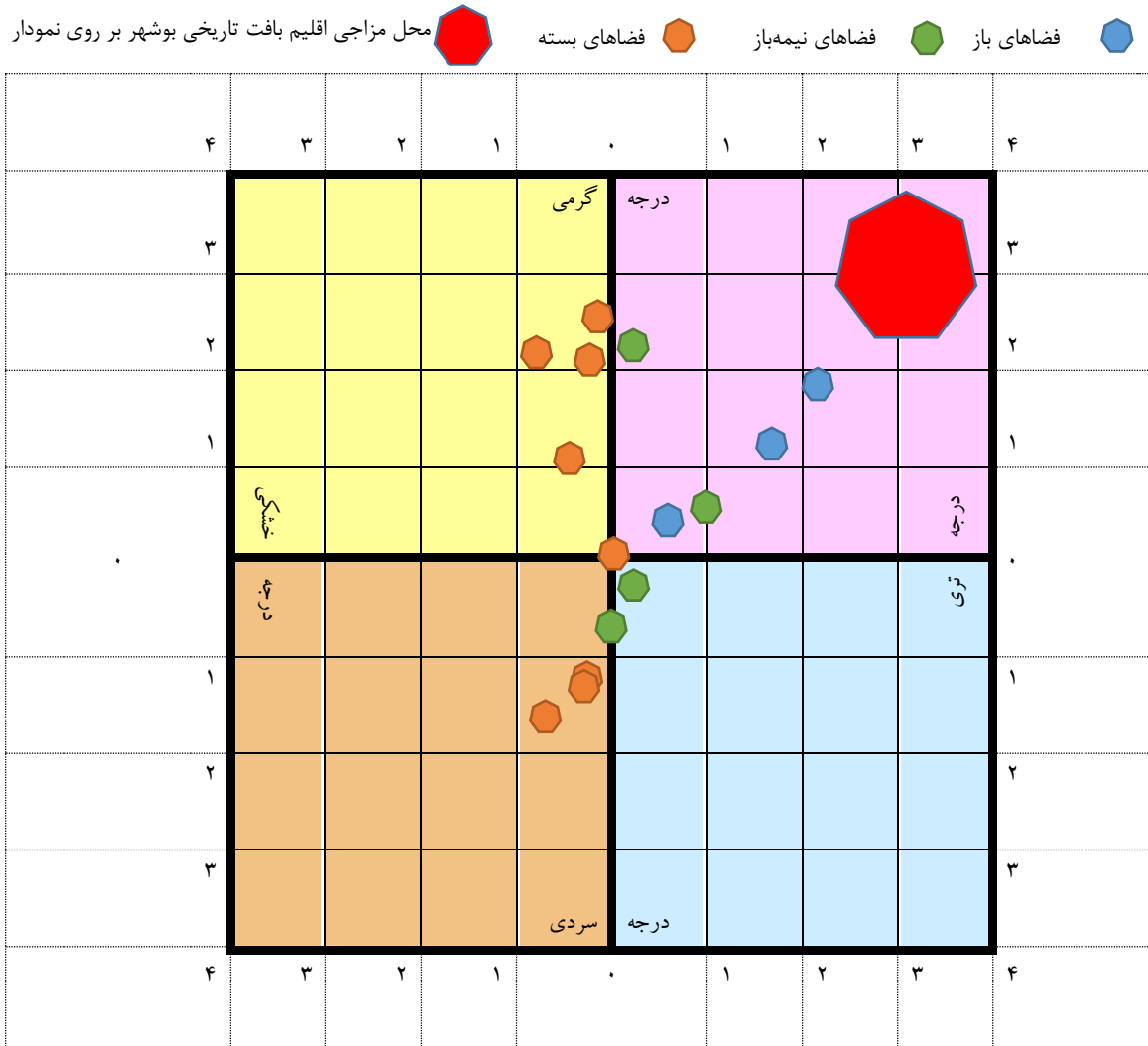
اتاق‌ها به دلیل بیشترین صرف زمان زندگی ساکنان یک‌خانه اصلی‌ترین قسمت خانه تاریخی بو شهر هستند، به همین دلیل این فضاها با دقت بیشتری مورد بررسی قرار گرفته و به سه دسته از نظر دارا بودن بازشو از یک، دو، سه یا چهارسو، به دلیل تغییر در شاخصه‌های مؤثر بر مزاج این فضا، تقسیم شده است. اتاق‌هایی که تنها از یک‌جهت (غالباً حیاط) دارای باز شو هستند مزاجشان متعادل است؛ اما هرچه به تعداد این جداره‌های دارای باز شو افزوده می‌شود مزاجشان گرم‌تر شده است؛ اما از نظر خشکی اتاق‌های با دو طرف باز شو علاوه بر گرمی مزاج دارای خشکی مزاج بوده که این خشکی با افزوده شدن این جداره‌ها رو به تعادل است. در خانه‌های بررسی شده دو نوع اتاق سکونتی چه از نظر جانمایی و چه از نظر ابعاد و کیفیت دارای جایگاه خاصی میان ساکنان بوده است. این دو اتاق، مهمان‌خانه و مجلسی است. مهمان‌خانه که مربوط به پذیرایی از میهمانان رسمی است دارای مزاج گرم و خشک بوده اما خشکی آن زیاد نیست و اتاق‌های مجلسی که پذیرایی مهمانان خانوادگی و مراسم مفصل‌تر است مزاجش از مهمان‌خانه گرم‌تر بوده و از نظر رطوبت متعادل است. در [جدول شماره ۸](#) و [همچنین نمودار شماره ۲](#)، درجات و مزاج هر یک از فضاها از نظر حرارت و رطوبت ارائه شده است. اعداد به کاررفته در [جدول شماره ۸](#)، همانند [جدول شماره ۷](#) از صفر تا چهار، به نسبت تأثیرپذیری ارائه شده است.

بام‌ها که محل سکونت در شب است همگی دارای مزاج گرم هستند و به نسبت از طبقه همکف به طبقات بالا، این گرمی شدت یافته اما این شاخصه در ارتباط با رطوبت این فضاها بالعکس بوده و با وجود درجه‌تری نزدیک به تعادل، این شاخصه در روز با دور شدن از سطح حیاط کاهش می‌یابد. مهم‌ترین نکته در بررسی فضاهای باز، توجه به زمان استفاده و بازدهی اصلی دو فضای مهتابی و پشت‌بام است. این دو فضا عموماً برای زندگی شبانه در نظر گرفته شده‌اند. از این روی می‌بایست مزاج این دو فضا برای شب نیز تعیین شود که در این تحلیل مزاج این دو فضا در شب نیز گرم بوده، ولی میزان گرمی آن تقریباً نصف شده است و برخلاف آن میزان تری فضا کاملاً افزایش یافته است. در مجموع واکاوی این سه فضا، حیاط در شرایط تعادل مزاجی بوده و دو مورد دیگر (مهتابی و پشت‌بام) همانند محیط بو شهر دارای مزاج گرم و تر هستند. تحلیل تصویری موارد ذکر شده در [نمودار شماره ۲](#) ارائه شده است.

فضاهای نیمه‌باز از شاخصه‌های اصلی و متمایزکننده معماری خانه‌های بافت تاریخی بو شهر نسبت به دیگر مناطق ایران هستند. از این روی و وضعیت مزاجی این فضاها می‌تواند نشان‌دهنده شاخصه‌ای خاص از مزاج خانه در این شهر را داشته باشد. این فضاها از ابتدای ورود به خانه تا دسترسی به دورترین اتاق در بالاترین طبقه همچنان همراه ساکنین بوده و تقریباً در تمام فضای خانه پراکنده هستند. دالان، شناسیر و طارمه این سه فضا بوده که مزاج دالان‌ها در مجموع به دلیل پراکندگی یکسان در تمام قسمت‌های خانه متعادل است. طارمه معمولاً به‌سوی آفتاب یا باد ساخته می‌شود و دارای مزاجی همسان با محیط، یعنی گرم و تر است. شناسیرها که همیشه در تراز بالاترین طبقه ساخته شده‌اند مزاجشان گرم است و به‌خوبی رطوبت محیط را متعادل کرده است تا از انتقال این شاخصه به فضاهای درون یعنی اتاق‌های اصلی و سکونتی خانه جلوگیری به عمل آورد.

جدول ۹. مزاج فضاهای خانه‌های مورد مطالعه در بافت تاریخی بوشهر

توضیحات	مزاج	تری / خشکی	درجه	سردی / گرمی		فضا		
				درجه	سردی / گرمی	روز	شب	
با اندکی گرمی و تری	متعادل	تری	۰,۴	گرمی	۰,۴	حیاط		باز
	گرم	تری	۰,۲	گرمی	۲,۸	روز	مهتابی	
	گرم و تر	تری	۱,۷	گرمی	۱,۳	شب		
	گرم	تری	۰,۱	گرمی	۳,۷۵	روز	بام و	
	گرم و تر	تری	۲,۱	گرمی	۱,۹	شب	سرپله	
	سرد	تری	۰,۰۵	سردی	۰,۷	دالان و هشتی ورودی		نیمه‌باز
با اندکی تری	گرم	تری	۰,۳	گرمی	۲,۳	شناسییر		
با گرمی اندک	گرم و تر	تری	۱	گرمی	۰,۵	طارمه		
با اندکی سردی و تری	متعادل	تری	۰,۲	سردی	۰,۴	دالانو پلکان پیچ		
	متعادل	خشکی	۰,۰۵	سردی	۰,۱	پنج‌دري، چهاردري و سه‌دري با دو طرف بازشو		بسته
	گرم و خشک	خشکی	۰,۹	گرمی	۲,۲۵	پنج‌دري، چهاردري و سه‌دري با یک‌طرف بازشو		
	گرم	خشکی	۰,۱۵	گرمی	۲,۴۵	پنج‌دري، چهاردري و سه‌دري با سهو چهار طرف بازشو		
با خشکی اندک	گرم و خشک	خشکی	۰,۵	گرمی	۱,۱۵	پذیرایی (مه‌مان-خانه)		
	گرم	خشکی	۰,۱۵	گرمی	۲,۱۵	مجلسی (ارسی-خانه)		
با اندکی خشکی	سرد	خشکی	۰,۲۵	سردی	۱,۲۵	پستو (صندوق-خانه)		
	سرد و خشک	خشکی	۰,۸	سردی	۱,۵	مطبخ (آشپزخانه)		
با اندکی خشکی	سرد	خشکی	۰,۳	سردی	۱,۳	حوض خانه و سرویس‌ها		
بیشترین درجه ۴ و کمترین درجه ۰ یعنی متعادل می‌باشد.								

نمودار ۲. جانمایی مزاجی فضاهای خانه تاریخی بوشهر

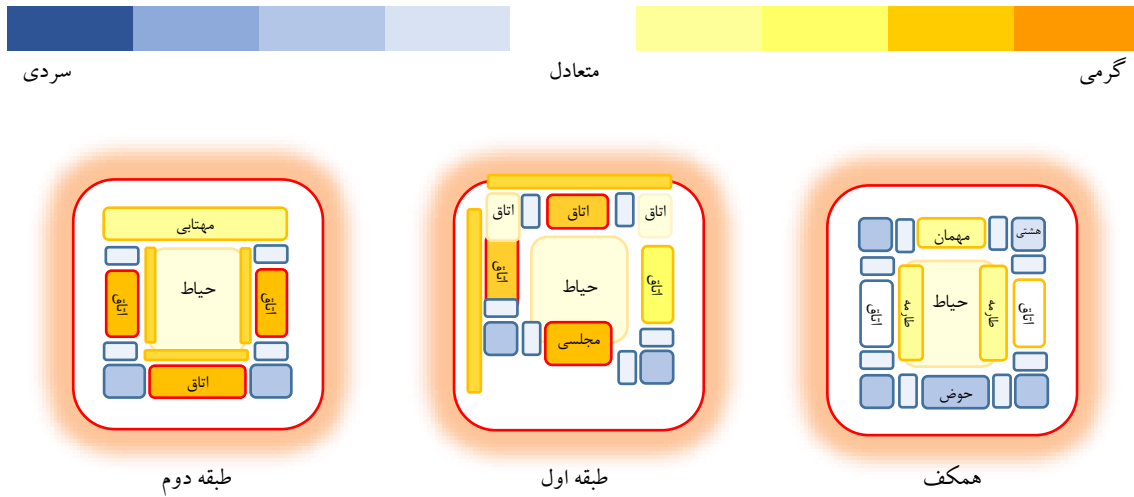
۸- بحث و یافته‌ها

در این پژوهش مزاج‌شناسی فضاهای خانه‌ها در بافت تاریخی شهر بوشهر انجام شد و مطابق با اشکال ۲ و ۳ مشخص شد که هر یک از فضاهای خانه‌های بافت تاریخی بوشهر دارای مزاج مختص خود است.

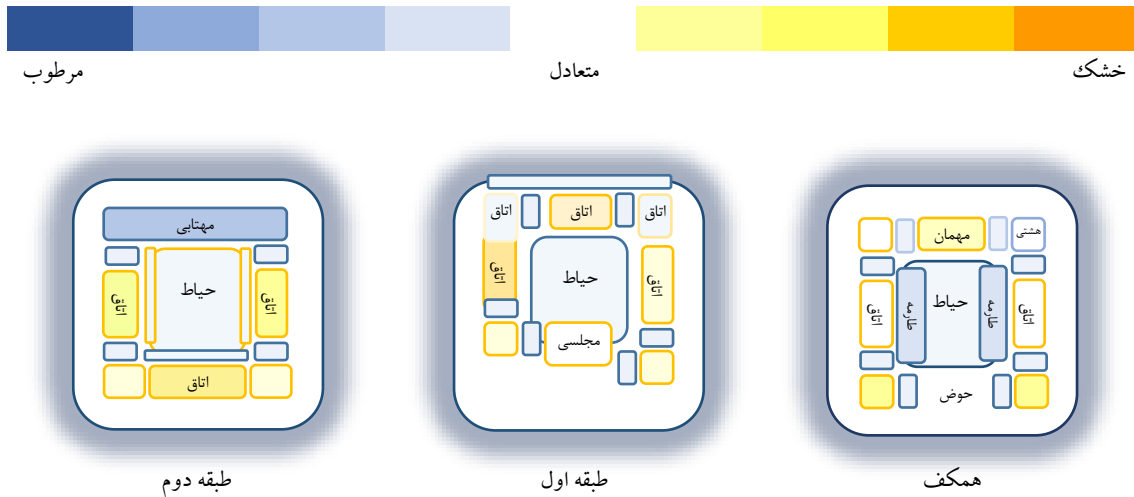
در پژوهش مزاج‌شناسی فضاهای خانه در بافت تاریخی شهر بوشهر نیز نتایج حاصل به شرح زیر است:

- فضاهای سکونتی فرعی مزاجشان سرد است (پستو، صندوق‌خانه و اتاق‌های بدون بازشو).
- مزاج فضاهای سکونتی باز گرم و مرطوب است (مهتابی، طارمه و بام).
- مزاج فضاهای ارتباطی متعادل است (دالان ورودی، دالان‌ها، پله‌ها و سرپله‌ها).
- فضاهای خدماتی مزاج سرد دارند (مطبخ، حوض‌خانه، آب‌انبار و سرویس‌ها).

- مزاج فضاهای سکونتی اصلی و فضاهای مرتبط با آن متعادل، گرم و گرم‌وخشک است (اتاق‌های سه، چهار و پنج‌دری و شناسیر).

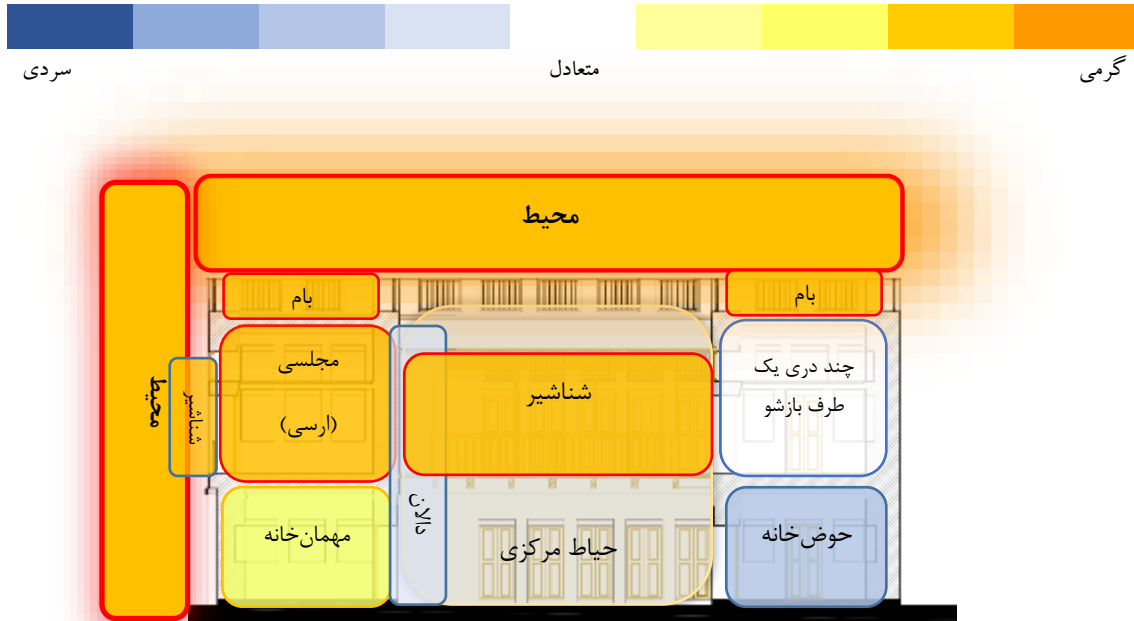

شکل ۲. الگوی پلان گرمی-سردی مزاج فضاها در خانه‌های تاریخی بوشهر

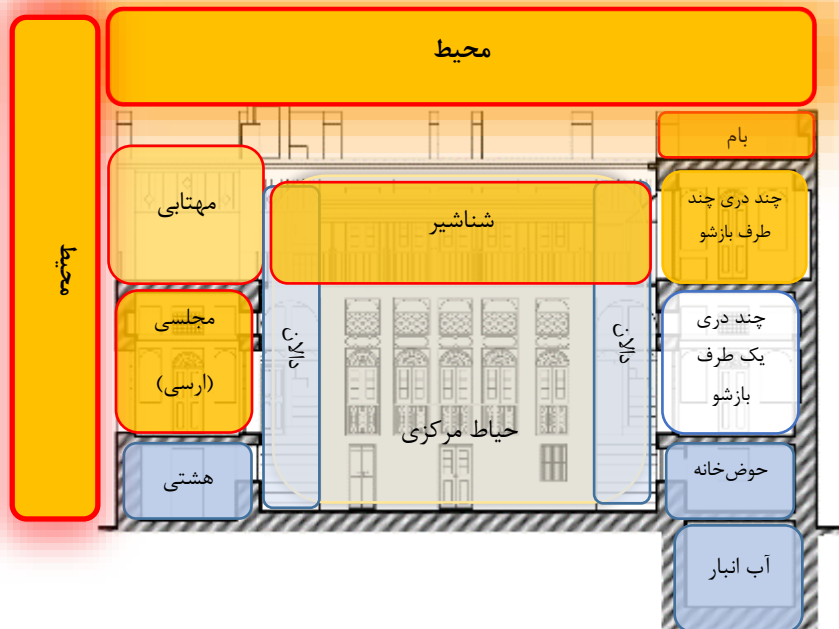

شکل ۳. الگوی پلان خشکی-تری مزاج فضاها در خانه‌های تاریخی بوشهر

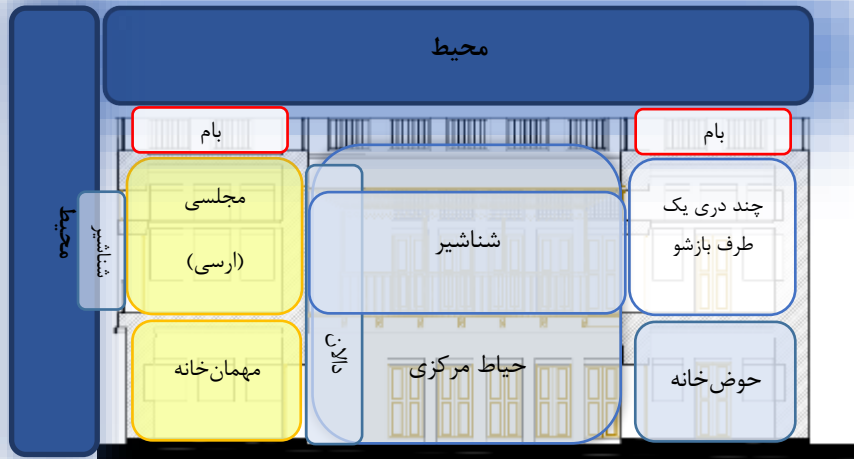
الگوهای برش مزاج فضاها در اشکال شماره ۴ تا ۷، برودت و رطوبت کلیت خانه در بافت تاریخی شهر بوشهر را از نظر حرارت و از نظر رطوبت مورد بررسی قرار می دهد.

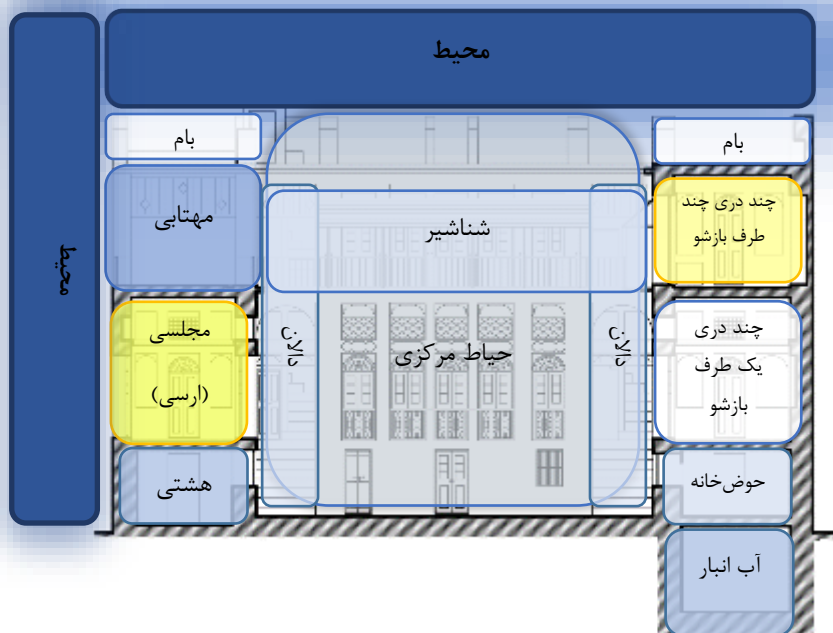
شکل ۴. الگوی برش گرمی-سردی مزاج فضاها در خانه های تاریخی دوطبقه بوشهر

شکل ۵. الگوی برش گرمی-سردی مزاج فضاها در خانه های تاریخی سه طبقه بوشهر

شکل ۶. الگوی برش خشکی-تری مزاج فضاها در خانه‌های تاریخی دوطبقه بوشهر

شکل شماره ۷. الگوی برش خشکی-تری مزاج فضاها در خانه‌های سه‌طبقه تاریخی بوشهر

۹- نتیجه‌گیری

جزئی از یک کل واحد در کنار یکدیگر بنا شده است. همچنین در عین تنوع نسبت به محیط متعادل‌تر بوده و با تعدیل مزاج محیط در خانه از نظر رطوبت و گرما بر مزاج ساکنان یک‌خانه مؤثر است و امکان سکونت ساکنان در

همان‌گونه که انسان در میان موجودات دارای متعادل‌ترین مزاج است و هر یک از اعضا دارای مزاج مختص به خود هستند، عناصر این خانه‌ها نیز در جهت ایجاد تعادل مزاجی،

فضای گرم و مرطوب طارمه، مهتابی یا بام شکل گرفته است. جایی که مناسب گرمی جمع خانواده در کنار استراحت، آرامش و کم شدن جنبش و حرکت ناشی از حضور رطوبت است و سرانجام خواب شبانه را به همراه دارد.

۱۰- منابع

- ابن سینا، حسین ابن عبدالله. (۱۳۸۶). *قانون در طب*. (ترجمه علیرضا مسعودی). تهران: نشر مرسل.
- ابن سینا، حسین ابن عبدالله. (۱۳۸۹). *قانون در طب*. (ترجمه عبدالرحمن شرفکندی). ج ۸، ج ۱ و ۲، تهران: انتشارات سروش.
- اخوان الصفاء. (۱۳۸۰). *گزیده رسائل اخوان الصفاء*. (ترجمه علی اصغر حلبی). تهران: نشر اساطیر.
- اردلان، نادر، و بختیار، لاله. (۱۳۹۰). *حس وحدت، نقش سنت در معماری ایرانی*. (ترجمه و نداد جلیلی). تهران: نشر علم معمار رویال.
- بلخاری، حسن. (۱۳۸۴). *نسبت عناصر اربعه با مربع و تأثیرات آن بر هنر و معماری و مقدس. مقالات اولین هم‌اندیشی هنر و عناصر طبیعت (آب، خاک، هوا، آتش)*، تهران: فرهنگستان هنر، ۲۷-۴۸.

<https://honar.ac.ir/index.aspx?pageid=213&p=6&showitem=114>

- حاتمیان، محمدرضا، و دیواندری، جواد، و فهیمه، گل باغ مهیاری. (۱۳۹۶). *تأثیر مزاج مکان بر تناسب هندسی فضاها، در معماری ایرانی (مورد پژوهی: خانه‌های تاریخی کاشان)*. *کنفرانس بین‌المللی معماری و ریاضیات*.

<https://civilica.com/doc/899971/>

- خلیلی، نادر. (۱۳۹۷). *تنها دویدن*. تهران: نشر چشمه.
- دیواندری، جواد، و دانایی نیا، احمد، و صیادی، مهدی، و امامی میبدی، مرضیه. (۱۳۹۵). *مزاج به مثابه کهن‌الگو در طراحی معماری حمام ایرانی*. *نشریه پژوهش‌های معماری اسلامی*. دوره ۴، (۳)، ۷۵-۵۷.

<http://jria.iust.ac.ir/article-۱-۵۴۷-fa.html>

- راپاپورت، آموس. (۱۳۸۸). *انسان‌شناسی مسکن*. (ترجمه خسرو افضلیان). تهران: نشر حرفه و هنرمند.

فضاهای منطبق با مزاج مورد نیاز فرد به دلیل وجود فضاهای با مزاج متنوع در خانه فراهم است. از آنجایی که در دیدگاه کلی معماری در اقلیم گرم و مرطوب همسو با مزاج جمعی و در جهت رفع نیازها شکل گرفته، دارای خصوصیتی است که شکل‌گیری بافت و بناهای برون‌گرا_درون‌گرا در پاسخ به نیازهای شخصیتی و ناشی از مزاج آب را تدارک می‌نماید. در نهایت با توجه به الگوهای برش مزاج فضاها از نظر برودت و رطوبت کلیت خانه در بافت تاریخی شهر بوشهر از نظر حرارت مزاجی بیشتر نزدیک به حرارت محیط بوده که اندکی تعدیل شده است. ولی از نظر رطوبت نزدیک به تعادل است. فضاهای بالاتر همسو با گرمی آفتاب و باد بوده و فضاهای پایین با دور شدن از خورشید و باد و با نزدیک شدن به زمین و رطوبت آن، از حرارت آن کاسته و فضا به سردی می‌گراید؛ اما رطوبت در فضاهای بالاتر از سطح زمین به خاطر تمهیدات عبور باد در فضاها از میزان آن بشدت کاسته شده تا جایی که مزاج فضا از نظر رطوبت متعادل و اندکی رو به خشکی می‌رود ولی در فضاهای همکف و درون زمین مقدار ناچیزی از مزاج مرطوب خاک را، در خود دارند.

در آخر به نتایج واکاوی رابطه میان مزاج محیط، ساکنان و معماری خانه‌های بافت تاریخی شهر بوشهر از دیدگاه جزءنگر به تک فضاها که یک کل منسجم را می‌سازد، پرداخته می‌شود. حرکت، فعالیت و سکونت در فضاهای خانه تاریخی بوشهر به گونه‌ای است که در ابتدای ورود از محیطی بسیار گرم و مرطوب وارد هشتی یا دالانی می‌شود که اندکی سردمزاج بوده و رطوبت آن در شرایط تعادل است. سپس به حیاط می‌رسد که هر دو شاخصه آن متعادل است. فضاهای اطراف حیاط غالباً خدماتی و سردمزاج پیش‌بینی شده‌اند تا گرمی مزاج افراد در اثر فعالیت، حرکت و جنبش بر مزاج گرم ساکنان و محیط تأثیر سوء نگذارد. بعد از آن، عبور از فضاهای متعادل (دالان و پلکان‌ها) به فضاهای گرم و گرم‌و خشک چنددوری و شناسیر می‌رسد که فضاهایی سرزنده هستند و مناسب با زندگی روزانه که توسط فضاهایی با مزاج سرد در اطرافشان جهت حفظ تعادل و استراحت روزانه ساخته شده است. پس از آن زندگی شبانه در

- راپاپورت، آموس. (۱۳۹۱). فرهنگ، معماری و طراحی. (ترجمه ماریا برزگر و مجید یوسف‌نیاپاشا). ساری: نشر شلفین.
- راپاپورت، آموس. (۱۳۹۲). معنی محیط ساخته‌شده. (ترجمه فرح حبیب). تهران: سازمان فناوری اطلاعات و ارتباطات شهرداری تهران.
- رضوی برقی، سید حسین. (۱۳۸۸). معماری حمام در متون طب کهن مقدمه رساله دلاکبه. گلستان هنر. ۵(۱۵)، ۶۹-۶۴. <http://golestanehonar.ir/article-۱-۲۳۳-fa.html>
- شجاعی، شیما، و محمد، بهزادپور. (۱۴۰۱). بررسی عملکرد سایه‌اندازی شناشیر و کاربرد آن در شکل‌گیری معماری جنوب ایران با نمونه موردی بوشهر. معماری سبز بهار. ۳۰(۲). ۳۱-۴۲. <http://greenarchitecture.ir/post.aspx?id=761>
- شولتز، کریستیان نوربرگ. (۱۳۸۸). روح مکان: به سوی پدیدارشناسی معماری. (ترجمه محمدرضا شیرازی). تهران: نشر رخ داد نو.
- طاهری، جعفر. (۱۳۹۵). حمام در متون طب دوره اسلامی: نظریه و عمل. پژوهش‌های معماری و اسلامی. ۴(۱۰)، ۴۶-۶۱.
- <http://jria.iust.ac.ir/article-1-428-fa.html>
- طبسی، محسن. (۱۳۹۳). آشنایی با گرمابه‌های ایران. معاونت پژوهش و فن‌آوری دانشگاه آزاد اسلامی مشهد، نشر: سخن گستر.
- عبدالله‌زاده، محمدمهدی. (۱۳۹۴). معماری طبایع: تبیین رویکردی درباره‌ی نسبت انسان و محیط مصنوع بر مبنای چهارگانه‌ها. مطالعات معماری ایران. ۴(۸)، ۱۵۶-۱۳۷.
- https://jias.kashanu.ac.ir/article_111755.html
- عبدالله‌زاده، محمدمهدی. (۱۳۹۵). معماری طبایع: پروردن رویکردی درباره‌ی نسبت انسان و محیط مصنوع بر مبنای طبیعیات ابن‌سینا. (رساله دکتری)، دانشگاه شهید بهشتی تهران، ایران.
- قاسمی اصفهانی، مروارید. (۱۳۸۳). اهل کجا هستیم؟ هویت بخشی به بافت‌های مسکونی. تهران: نشر روزنه.
- کربن، هانری، و شوان، فریتوف، و بورکهارت، تیتوس و دیگران. (۱۳۷۲). مبانی هنر معنوی. زیر نظر: علی تاج‌دینی. تهران: دفتر مطالعات دینی هنر.
- کریمیان سردشتی، نادر. (۱۳۸۲). کتاب‌شناسی حمام. تهران: پژوهشکده مردم‌شناسی، سازمان میراث فرهنگی کشور. (۹)، ۳۴.
- <http://lib.ui.ac.ir/dL/search/default.aspx?Term=72946&Field=0&DTC=1>
- پژوهشکده مردم‌شناسی. (۱۳۸۲). مجموعه مقاله‌های همایش حمام در فرهنگ‌های ایرانی. تهران: سازمان میراث فرهنگی و گردشگری.
- محمودی زرنندی، مهناز، و مهدویه، مریم، و منصور، بهروز. (۱۳۹۹). تبیین رابطه طبع افراد با گرایش به معماری سنتی در اقلیم گرم و خشک نمونه موردی؛ شهر یزد. معماری اقلیم گرم و خشک. ۸(۱۱)، ۲۸۳-۳۰۴.
- http://smb.yazd.ac.ir/article_1994.html
- مریاغی، بهروز. (۱۳۹۳). شهر را فرهنگ می‌سازد، نه اقلیم! نمونه موردی: بندر بوشهر. همایش ملی شهرسازی فرهنگ‌گرا. اصفهان.
- <https://civilica.com/doc/333713/>
- نصر، حسین. (۱۳۷۷). نظر متفکران اسلامی درباره‌ی طبیعت. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- نصر، حسین. (۱۳۸۹). دین و نظام طبیعت. (ترجمه محمدحسین فغفوری). تهران: نشر حکمت.
- نقره‌کار، عبدالحمید، و حمزه‌نژاد، مهدی، و دهقانی تفتی، محسن. (۱۳۸۹). بررسی تأثیر محیط بر رفتار و اخلاق از دید متفکران اسلامی و نتایج آن در طراحی محیط. آرمانشهر. ۳(۵)، ۷۹-۹۶.
- http://www.armanshahrjournal.com/article_32657.html
- یزدانفر، عباس، و دادرس، فائزه، و حسینی‌یکتا، نفیسه. (۱۳۹۳). تفاوت‌های مزاجی انسان و گرایش به شاخصه‌های معماری. پزشکی و پرستار در رزم. ۲(۵)، ۲۰۱-۲۱۱.
- <http://npwjm.ajajums.ac.ir/article-1-218-fa.html>

- Hamzehnejad, Mahdi. Dadras, Faezeh. and Hoseini Yekta, Nafiseh. (2015). *Houses' Physical Features based on Temperamental Indicators. Procedia – social and behavioral sciences*, 201, 317- 324.

<https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1877042815048284>

- Khalili, Nader. (1996). *Ceramic Houses and Earth Architecture: How to Build Your Own*. California: Cal-Earth Press.

<https://www.calearth.org/shop/ceramic-houses-earth-architecture-how-to-build-your-own>

- Akkach, Samer. (2005). *Cosmology and Architecture in Premodern Islam An Architectural Reading of Mystical Ideas*. State University of New York Press. New York.

<https://sunypress.edu/isbn/9780791464120>

- Kryder, Elizabeth. (1994). *Landscape as Myth: The Contextual Archaeology of an Annapolis Landscape*. In *Historical Archaeology of the Chesapeake*. 131-148, edited by Barbara J. Little and Paul A. Shackel. Washington, D.C.: Smithsonian Press.

<https://www.jstor.org/stable/40073365>

Received: 03/09/2022

Accepted: 23/11/2022

Analysis of the Temperament of Bushehr Historical Houses with Emphasis on the Effects of the Environment on the temperament of the space

Mohsen Afshary^{1*}, Qasem Gedaali², Zahra Asadi³

Abstract: In the architecture of historical houses, the environment, in addition to direct effects on how to choose effective climate solutions, has also influenced the temperament of living spaces. The current research aims to know the environment of Bushehr's historical houses and how it affects the temperament of the space. This research has been done with the aim of finding factors in the architecture of historical houses in Bushehr due to the effects of the environment on its mood through knowing the temperament characteristics of each space by studying the presence of the four characteristics of the environment as representatives of the four main moods on the spaces of the house. In researching the four characteristics of the environment, i.e. the four elements of water (earth moisture), wind (air flow), soil (building and connection with the earth) and fire (sun), each as a representative of the temperaments, main, have been considered. How the environment affects the temperament of the space and its effect on the architecture of the historical houses of Bushehr as the main question, and how each of the four indicators of the environment affects the temperament of the space as basic questions are considered. 16 houses in the historical context of Bushehr have been considered as a statistical population to analyze its temperamental characteristics in terms of how they are affected by the four elements. The samples were selected according to their distribution in the four historical neighborhoods of Bushehr, their different sizes, the number of different floors and the distance of each to the sea. The research is descriptive-analytical in terms of method and practical in terms of purpose and data collection is done in library and field study. The analysis was done in quantitative and qualitative method. Data analysis was considered to analyze the houses of the historical context of Bushehr in two ways: holistic (comprehensive) and detailed analysis in order to reach a general (inferential) result. The most important result of this research is the existence of diversity in the temperament of the house spaces in the historical context of Bushehr, so that each of the spaces has been formed according to the way of living and activities of the residents in it, and people with different temperaments can live based on their physical and mental needs. The architecture of the house in the traditional context of Bushehr has formed a whole in the interaction with the environment and people while being diverse.

Keywords: Bushehr Historical Houses, Environmental Influences, Temperament, Space.

¹ Assistant Professor of Architecture Department, School of Architecture and Urban Planning, Art University of Isfahan, Isfahan, Iran. Corresponding Author, Email: m.afshary@au.ac.ir

² M.Sc. in Iranian Architecture Studies Architecture Department, School of Architecture and Urban Planning, Art University of Isfahan, Isfahan, Iran.

³ M.Sc. in Iranian Architecture Studies Architecture Department, School of Architecture and Urban Planning, Art University of Isfahan, Isfahan, Iran.